

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)“1946/1948”

DOI <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2023-2-14-11-18>

ORCID ID 0000-0002-6046-0178

Греченко Володимир Анатолійович,

доктор історичних наук, професор,

заслужений працівник освіти України,

завідувач кафедри соціально-гуманітарних

дисциплін факультету №6,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

м. Харків, Україна.

ФОРМУВАННЯ КАДРОВОГО СКЛАДУ МІЛІЦІЇ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1946-1948)

Анотація. Упродовж усього періоду функціонування органів охорони правопорядку кадрова проблема була однією з найактуальніших, оскільки саме від людського фактору залежала безпека громадян – одна з найважливіших цінностей суспільства. Ця проблема стоїть на порядку денному і сьогоднішньої діяльності поліції України, тому досвід минулих років щодо її вирішення не є суто академічною цінністю, а має конкретне практичне значення. У статті досліджено основні аспекти кадрового забезпечення міліції у 1946-1948 рр. Визначено основні чинники, що впливали на її недокомплектування, зокрема наслідки війни, на якій загинуло чимало досвідчених правоохоронців, післявоєнна розруха, голод 1946-1947 рр., які впливали на матеріальне та соціальне становище працівників міліції. Вказується, що показники кадрового забезпечення міліції у вказаний період були недостатніми, що істотно відбивалося на ефективності її діяльності щодо протидії злочинності та охороні громадського порядку. Для кадрового складу міліції були характерні низький рівень освіти, незначний досвід роботи, що знижувало їхню кваліфікацію. Проаналізовані певні досягнення та недоліки у процесі формування кадрового потенціалу, висвітлено основні заходи, що вживалися керівництвом міліції для подолання кадрового дефіциту та підвищення рівня кваліфікації співробітників міліції. У статті показано, якими шляхами відбувалося комплектування кадрів міліції, недоліки в організації цього процесу, пов'язані як з об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Керівництво МВС намагалося вживати заходів щодо підвищення освітнього рівня своїх співробітників через різні семінари і курси підвищення кваліфікації. Упродовж вказаного періоду вдалося підвищити рівень кадрового забезпечення міліції в республіці. Але, у цілому, кадрова проблема в міліції в повоєнні роки залишалася достатньо гострою.

Ключові слова: Україна, 1946-1948- рр., міністерство внутрішніх справ, міліція, кадри.

Annotation. During the entire period of operation of the law enforcement agencies, the staffing problem was one of the most urgent, since it was the human factor that depended on the safety of citizens - one of the most important values of society. This problem is on the agenda of today's police of Ukraine, therefore, the experience of past years regarding its solution is not of purely academic value, but has concrete practical significance. The article examines the main aspects of personnel provision of the militia in 1946-1948. The main factors influencing its understaffing are identified, including the consequences of the war, in which many experienced law enforcement officers died, the post-war devastation, and the famine of 1946-1947, which affected the material and

social situation of militia officers. It is indicated that the indicators of personnel support of the militia during the specified period were insufficient, which significantly affected the effectiveness of its activities in combating crime and protecting public order. The personnel of the militia were characterized by a low level of education and little work experience, which reduced their qualifications. Certain achievements and shortcomings in the process of forming personnel potential are analyzed, the main measures taken by the Ministry of Internal Affairs of the USSR and the Ukrainian SSR to overcome the personnel shortage and increase the qualification level of police officers are highlighted. The article shows the ways in which police personnel were recruited, the shortcomings in the organization of this process, related to both objective and subjective factors. The leadership of the Ministry of Internal Affairs tried to take measures to improve the educational level of its employees through various seminars and training courses. During the specified period, it was possible to increase the level of staffing of the militia in the republic. In general, the staffing problem in the militia remained quite acute in the post-war years.

Key words: *Ukraine, 1946-1948, Ministry of Internal Affairs, militia, personnel.*

Постановка проблеми. У реалізації будь-яких перспективних завдань суспільства величезна роль належить людському чиннику, кадрам, які повинні організовувати та здійснювати ці завдання. Характерним прикладом тут є органи охорони правопорядку, які повинні забезпечувати життя та безпеку громадян. Тому позитивний та негативний досвід формування кадрів міліції у минулому не втратив свого значення і понині і має не лише наукове, але й конкретне-практичне значення.

Аналіз досліджень теми. Певну розробку ця тема знайшла в дисертації М.М. Войцеховського [1], де вона висвітлюється в частині одного з підрозділів його дослідження. Деякі аспекти цієї проблеми фрагментарно розглядаються в дисертаціях І. О. Лесь [2], О.В. Пристайко [3], М.М. Лагоші [4] Окремі чинники кадрової політики в міліції у вказаний період розглядаються в монографії О. М. Бандурки «Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України в 1917 – 2022 роках» [5] та науковому виданні «Керівники міліції/поліції Харківщини (1918–2021 рр.)» за загальною редакцією автора цих рядків [6]. Про підготовку кадрів міліції на Харківщині мова йде в монографії В.В. Сокурєнка, О.М. Бандурки, В.А. Греченка [7]. Але всі вище наведені ґрунтовні дослідження присвячені більш тривалому періоду, ніж заявлено нами, та більш широким проблемам, тому дана тема в них спеціально не вивчається. Отже, вказана проблема є недостатньо дослідженою в історико-правовій літературі.

Мета дослідження. У даній статті автор поставив за мету дослідити основні аспекти кадрового забезпечення міліції у 1946-1948 рр.

Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- дати характеристику загального стану кадрового забезпечення міліції у вказаний період;
- проаналізувати недоліки у комплектуванні кадрів у ці роки, виявити чинники, що впливали на цей процес;
- висвітлити основні напрями формування кадрового складу міліції, заходи, що вживалися МВС республіки для подолання кадрового дефіциту та підвищення рівня кваліфікації співробітників правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу. Загальний стан кадрового забезпечення міліції у даний період був тісно пов'язаний, як з кадровою ситуацією воєнних років, так і соціально-економічною обстановкою повоєнного періоду. Від війни міліції залишився «у спадок» значний дефіцит кадрів, що було наслідком загибелі багатьох співробітників міліції на фронті,

неякісною їхньою заміною, низьким рівнем освіти, кваліфікації та досвіду. У повоєнні роки на кадрову ситуацію суттєво впливала загальна соціально-економічна ситуація в країні: розруха, голод 1946-1947 рр., зростання злочинності.

Характерною особливістю стану міліції у цей час була велика плинність кадрів. У 1946 р. з органів міліції звільнили 32,8% від усього особового складу. На це, в першу чергу, вплинув такий фактор: комплектування органів у перші післявоєнні роки здійснювалося у зв'язку з нагальними проблемами дуже швидкими темпами, без достатньої перевірки кандидатів на службу. Вагомим чинником стали і чистки «політично неблагонадійних» співробітників міліції. За їхніми результатами лише працівників з офіцерськими і спеціальними званнями начальницького складу міліції було звільнено 13,4 % від кількості всіх звільнених і 32,6% від числа тих, що закінчили спеціальні навчальні заклади МВС [4, с.13].

Основним джерелом поповнення лав міліції були мобілізація за рознарядкою органів влади робітників і службовців підприємств та організацій (в 1946 році вони склали 70% від усіх зарахованих до органів МВС), демобілізовані військовослужбовці (в 1946 році - 20%) [4, с.13].

У постанові РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про заходи посилення боротьби з кримінальною злочинністю, зміцнення охорони громадського порядку та органів міліції», ухваленій у січні 1946 року, наголошувалося на головних завданнях діяльності міліції: «попередження і недопущення кримінальних проявів та крадіжок соціалістичної власності; вчасне розкриття скоєних злочинів, відшкодування збитків, завданих злочинцями постраждалим, шляхом забезпечення розшуку їхнього майна». Підкреслювалася необхідність істотної активізації роботи міліції щодо розкриття цих видів злочинів, вилучення зброї, що незаконно знаходилася в населення [7, арк.359-376].

На виконання цієї постанови у тому ж січні 1946 р. в Харкові були проведені міські активи з порядком денним «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю і хуліганством», які ухвалили рішення надати допомогу органам міліції, активніше залучати громадськість до охорони правопорядку, зміцнювати лави міліції. Керівні працівники управління міліції виступали на заводах імені Малишева, ХТЗ, ХЕМЗ, «Серп і молот», імені Шевченка, велозаводі та інших підприємствах зі звітами про роботу зі зміцнення громадського порядку, на конкретних прикладах показували значення спільної участі міліції та громадськості у боротьбі з правопорушниками. Трудові колективи спрямували в бригади сприяння міліції та групи охорони громадського порядку сотні людей [8, с.115].

На 1 січня 1946 р. кадри міліції республіки були укомплектовані лише на 82 %, а стаж роботи в міліції більшості працівників не перевищував п'яти років. Але в результаті вжитих заходів уже наприкінці 1946 р. міліція була укомплектована співробітниками на 92,4% [9, с.21].

Головне управління міліції наказом від 14 грудня 1945 р. визначило основні види підготовки особового складу в 1946 р.: навчання на різних курсах та організацію учбових зборів усіх категорій міліцейських працівників. Затверджувалися програми та методичні вказівки. У всіх органах міліції створювалися навчальні групи з урахуванням службово-галузевої спеціалізації, наприклад, з вивчення питань слідчої роботи, роботи транспортної міліції, оперативного складу тощо. У низці відомчих актів МВС СРСР, виданих на початку 1947 р., відзначалася слабка загальноосвітня підготовка міліціонерів і зверталася увага на незадовільний стан шкільно-курсової підготовки начальницького складу (особливо юридичного навчання). Рівень загальноосвітньої підготовки працівників міліції був надто

низьким - письменні й ті, хто мав початкову освіту, становили 60 % особового складу підрозділів та органів міліції. Серед керівного складу міліції лише 9,5 % мали вищу освіту, а кожний третій - початкову.

8 лютого 1947 р. Міністерство внутрішніх справ СРСР видало наказ «Про заходи по підготовці і перепідготовці керівних і оперативних кадрів міліції», в якому визначалися такі головні орієнтири в діяльності шкіл міліції: зміцнення навчально-матеріальної бази; добір, розстановка та виховання командно-викладацького складу; комплектування і, нарешті, заходи в галузі вдосконалення навчально-виховного процесу. Усі ці проблеми існували і в попередні роки, але в післявоєнний період змінилися підходи до їх вирішення, що дозволяє говорити про деяку зміну ситуації в кращий бік. Відповідно до наказу міжобласні школи міліції МВС СРСР були перейменовані у школи начальницького складу міліції МВС СРСР із 2-річним терміном навчання, при цьому категорично заборонялося робити дострокові випуски. Комплектування змінного складу робилося з осіб начальницького, оперативного, рядового та сержантського складу міліції, у першу чергу з резерву на підвищення за посадою, а також рядового і сержантського складу радянської армії, що пройшли дійсну військову службу, та активних учасників різних громадських організацій, мобілізованих в органи міліції, у віці до 32 років. Уперше встановлювалася вимога до абітурієнтів - мати освіту не нижче 7 класів.

У травні 1947 р. було покладено початок широкому впровадженню в систему професійної підготовки заочного навчання міліціонерів. Як і раніше, функціонували місячні курси підготовки нового поповнення та проводилося командирське навчання для начальницького складу з програмою, розрахованою на 2 роки, а при управліннях міліції регулярно організовувалися збори різних категорій працівників. Спеціальна підготовка кадрів міліції в післявоєнний час проводилась у трьох напрямках: у системі постійно діючих шкіл, курсів МВС і міліції, шляхом заочного навчання та як позашкільна у формі командирського навчання. Фахівців для органів міліції на території України готували спеціальні навчальні заклади: Одеська школа начскладу міліції, Львівська школа начскладу міліції, Чернівецькі курси міліції, Харківська школа службового собаківництва та Київські курси провідників службових собак. За 1947 р. у Харківській школі службового собаківництва було підготовлено 50 осіб. 36 осіб навчалися в Харківській школі начальницького складу міліції. Усього в 1948 р. в навчальних закладах міліції було підготовлено 549 фахівців. Основна робота з підготовки фахівців для органів МВС України виконувалася навчальними закладами, які містилися на території республіки, а їхнє комплектування проводилося за рахунок особового складу, що прибув з органів МВС областей республіки[4, с.12]. Цікаво, що в 1951 р. в системі органів внутрішніх справ уперше було зафіксовано захист трьох кандидатських дисертацій, про що повідомлялося у звіті Відділу кадрів МВС УРСР за вказаний рік.

Таблиця.

Стаж роботи особового складу міліції в 1948 р. [10, с.296].

Показники за категоріями службовців	Стаж до 1 року	Стаж до 2 років
Начальницький склад	23 %	45 %
Оперативний склад	35,5 %	62,4 %
Дільничні уповноважені	25,5 %	52,8 %
Рядовий склад	25,4 %	53%

--	--	--

Як видно, стаж роботи працівників міліції, як і раніше, був незначним, особливо це стосувалося оперативного складу, де досвід відігравав особливо велику роль. Питання про стан роботи з кадрами в міліції розглядалося, за прийнятою тоді практикою, і місцевими партійними органами. Так, 19 червня 1948 р. Кам'янець -Подільський обком КП(б)У заслухав доповідь начальника обласного управління МВС Кудрякова «Про роботу з кадрами в органах МВС та міліції області». Бюро обкому КП(б)У зазначило, що обласне управління МВС та його органи на місцях за 1947 рік та перший квартал 1948 року провели деяку роботу з укомплектування органів МВС та міліції керівними та оперативно-міліцейськими кадрами. Але несерйозне ставлення до питань спецперевірки та зміцнення кадрів МВС та міліції перевіренними людьми, а також неухвалене ставлення до новоприйнятих працівників призвели до великої плинності особового складу МВС та міліції. У 1947 р. до органів МВС та міліції було прийнято 614 та звільнено 594 особи, у тому числі звільнено за посадові злочини 47, за морально-побутове розкладання 27, за порушення державної дисципліни 21 та з інших причин. Керівництво обласного Управління МВС замість політичного виховання оперативно-міліцейських кадрів стало на шлях голого адміністрування та поголового побиття. За 1947 р. було накладено 559 дисциплінарних стягнень, у тому числі на 450 осіб офіцерського та начальницького складу міліції. На 35 із 38 начальників міськрайвідділів МВС було накладено 108 адміністративних стягнень, а багато начальників органів мають по 4–7 дисциплінарних стягнень (начальник Славутського РВ МВС Белов – 4, начальник Теофіпольського РВ МВС Вечір – 7, начальник Міньковецького Педковенко – 7 та ін. Керівництво області вимагало, щоб «при прийомі нових працівників до органів МВС та міліції було звернено особливу увагу на їхні політичні та ділові якості та загальну грамотність. Надалі приймати на оперативну роботу до органів МВС та міліції осіб, які мають семирічну та середню освіту. Підвищити вимогливість до працівників органів МВС та міліції у справі підвищення їх оперативно-чекістської кваліфікації та юридичних знань шляхом широкого залучення їх до заочного навчання при офіцерських школах МВС, навчання у заочних юридичних школах та інститутах, систематично контролювати та надавати їм допомогу. (...) Створити дійсний резерв для висування на керівні посади та систематично працювати з ним, давати доручення та контролювати його виконання» [11, с.282-283].

У 1947-1948 навчальному році була розгорнута широка мережа загальноосвітніх шкіл для міліції, в них навчалася 42 657 осіб, що в 3,5 рази більше, ніж у попередньому навчальному році. У 1948— 1949 навчальному році кількість учнів збільшилася ще на 10 300 осіб. 29,2 % навчалися в початковій школі, 60,1 % - в семирічках, 10,7 % - у десятирічках. На загальноосвітнє навчання відводилося три вечора на тиждень [10, с.297].

На підставі наказу МВС СРСР № 081-1947 р. восени 1947 р. при Одеській та Львівській школах начальницького складу міліції було організовано 9-місячні курси перепідготовки керівного та оперативного складу органів міліції, а існуючі до цього річні відділення підготовки оперскладу міліції при зазначених школах переведені на 2-річний термін навчання. На курсах перепідготовки цих шкіл заняття закінчено у червні, а на відділеннях підготовки вони закінчуються у липні 1948 р. У Одеській школі начскладу міліції курси перепідготовки пройшли 60 осіб начальників міліції, які прибули до школи з областей УРСР. Курси перепідготовки при Львівській школі начскладу міліції пройшли 100 осіб оперативного складу органів міліції. Більшість із них успішно закінчили курси та отримали хорошу спеціальну

підготовку. Згідно з наказом МВС СРСР № 0210-1947 р. всі, хто закінчив курси перепідготовки, зобов'язані повернутися до колишніх місць своєї роботи, звідки вони були послані на навчання. Однак через організацію нових відділів у складі УМ МВС УРСР та збільшенням у зв'язку з цим штатів, а також необхідністю зміцнення республіканського апарату міліції, управлінь міліції м. Києва та Одеси та західних областей, на що вказано рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У від 12-го березня 1948 р., з дозволу МВС СРСР 20 осіб, які закінчили курси перепідготовки, було відібрано та направлено на роботу в УМ МВС УРСР, 17 осіб на комплектування органів міліції м. Києва, 40 осіб на комплектування західних областей України, решта 73 особи відряджені за місцем колишньої роботи.

Ті, хто закінчив у липні 1948 р. відділення підготовки - 100 осіб при Одеській та 75 осіб при Львівській школі начскладу міліції, а також відділення підготовки уповноважених при Чернівецькій школі міліції у кількості 100 осіб підлягали розподілу на розсуд Управління кадрів МВС СРСР. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 223-37-908/СС від 9 серпня 1947 р., наказом МВС СРСР № 00973 від 17 вересня 1947 р. про зміцнення міліції у 12 містах СРСР було передбачено, що начальницький склад для зазначених міст необхідно відбирати переважно з числа тих, хто закінчив 2-річну офіцерську школу МВС або міліції, а також з осіб, які склали іспити за курс 2-річної офіцерської школи або школи міліції. За вказівкою Управління кадрів МВС СРСР № 1591 від 26.10.1948 року із зазначених 175 осіб, що закінчували у липні 1948 р. відділення підготовки при Одеській та Львівській школах начскладу міліції, 80 осіб мало бути відібрано для комплектування міліції міста Києва та 30 осіб для міста Одеси, 30 осіб на комплектування органів міліції західних областей, звідки вони і були направлені до шкіл, і 20 осіб буде відібрано та направлено працювати у окремі території СРСР, інші 15 осіб будуть відряджені до тих областей УРСР, звідки вони прибули на навчання. 50 осіб, які закінчували відділення підготовки уповноважених при Чернівецькій школі міліції, будуть направлені для роботи до західних областей України та 50 осіб за колишніми місцями роботи. Таким чином, всього з курсів перепідготовки та відділень підготовки Одеської, Львівської та Чернівецької шкіл міліції направлялися на роботу до УМ МВС УРСР 30 осіб, УМ м. Києва 97 осіб, УМ м. Одеси 30 осіб, у західні області УРСР 120 осіб, в окремі території Радянського Союзу 20 осіб та інші 138 осіб мали повертатися до колишніх місць своєї роботи [12, с.510].

Підсумки підготовки кадрів для міліції в 1948 р. обговорювалася на Всесоюзній нараді начальників управлінь міліції в січні 1949 р. «Кількість підготовлених офіцерських кадрів ... є незначною і не задовольняє навіть мінімальні потреби», - відзначалося в доповіді начальника політвідділу ГУМ МВС СРСР. Серед особового складу міліції лише 23 % мали спеціальну освіту, а 16,6 % закінчили школи міліції. Інші 77 % «жодних шкіл і курсів не закінчували, отже, вчилися і вчаться в процесі практичної роботи й у системі командирського навчання». Проблему передбачалося вирішити в найближчі два роки за рахунок розширення мережі шкіл у 2 рази та збільшення кількості відділень заочного навчання [10, с.297]. Начальники управлінь міліції внесли пропозицію змінити порядок прийому на заочні відділення: приймати «не самостійно, не на прохання самого лише працівника, а за поданням і проханням начальника управління», ввести, як на очному відділенні, вступні іспити, враховувати не лише загальну грамотність абітурієнта, а і його службові якості та перспективність просування по службі. Вважалося, що такі заходи підвищать якість підготовки фахівців на заочних відділеннях. Ще одним чинником, що негативно впливав на організацію заочного навчання, схоже, була відмінна від цивільної система координації та контролю. Якщо в цивільних ВНЗ робота із

заочниками здійснювалася відповідними відділами та відділеннями самого ВНЗ (вони вели переписку зі студентами-заочниками, контролювали здавання контрольних робіт і заліків, оформляли допуск до складання іспитів, забезпечували студентів навчально-методичними матеріалами та літературою), то в системі професійної підготовки кадрів міліції цю роботу виконували відділення з підготовки обласних управлінь міліції. Система контролю була складною та заплутаною. Водночас шкільна система була нездатна (навіть за умови розширення її вдвічі) повністю охопити професійною підготовкою особовий склад міліції, цю функцію могла виконати тільки запроваджена ще в довоєнний період поточна підготовка у формі командирського навчання для начскладу та заняття у стройових підрозділах для рядового та сержантського складу. Таким навчанням у 1948 р. було охоплено 77 % начальницького складу й 92 % рядових міліціонерів і сержантів. Навчальний план виконувався більш ніж на 90 %. Проте навчальні збори при управліннях міліції для відділових категорій фахівців були організовані погано. Серед начскладу в 1948 р. збори відвідало тільки 63 % від загальної кількості тих, хто мав навчатися, серед них начальників міськрайвідділів - 60 %, оперативних працівників - 67 %, дільничних уповноважених - 56 %, а рядового та сержантського складу-лише 17 %[10, с.298].

Висновки. Отже, кадрова проблема в міліції в повоєнні роки була достатньо гострою. Втрати у війні, повоєнна розруха істотно погіршили кадровий потенціал міліції. Кваліфікація, освітній рівень співробітників міліції у ці роки як правило, були низькими, а досвід роботи – недостатнім. Високою була плинність кадрів, що пояснювалося важкими умовами праці та недостатнім матеріальним забезпеченням. Крім того, кадри міліції часто піддавалися спеціальним перевіркам з тим, щоб позбутися випадкових людей, авантюристів та колаборантів. Керівництво МВС намагалося вживати заходів щодо підвищення освітнього рівня своїх співробітників через різні семінари і курси підвищення кваліфікації. У цілому, кадрова ситуація в міліції за вказані роки дещо поліпшилася, порівняно з періодом війни, хоча й залишалася дуже далекою від вимог навіть того часу.

Література:

1. Войцеховський М.М. Правові основи організації та діяльності міліції України у повоєнний період (1946-1953 рр.): дис...канд.юрид. наук:12.00.01.Харків, 2001.176 с.
2. Лесь І.О. Становлення та розвиток дисциплінарних правовідносин в органах міліції УСРР-УРСР (1919-1991 рр.): дис... канд.юр. наук:12.00.01.Харків, 2016.218 с.
3. Пристайко О.В. НКВС-МВС УРСР (1934-1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження): дис...канд.юрид. наук:12.00.01.Київ, 2021.272 с.
4. Лагоша М. М. Міліція України в 1945-1953 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000. 24 с.
5. Бандурка О. М. Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ. Харків: Майдан, 2022.544 с.
6. Керівники Харківської міліції / поліції (1918–2021 рр.): історико - правове дослідження /за заг. ред В.А. Греченка. Харків : Майдан, 2021.402 с.
7. Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ).Ф.16.Спр.147.Арк.46-49.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4951. Арк. 359- 376.

9. Курило С.Г. Життя свого не шкодуючи: З історії міліції Харківщини. Х.: Прапор, 1987.295 с.
10. Телійчук В.Г. Боротьба з бандитизмом та розбійними нападами в Україні в післявоєнні (1946–1953) роки. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2014. N. 1 (43). С. 18-23.
11. Сокурєнко В. В., Бандурка О. М., Грєченко В. А. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 рр.): До 100-річчя подій Української революції. Харків: Золота миля, 2017. 496 с.
12. Про роботу з кадрами в органах МВС і міліції області: рішення Кам'янець -Подільського обкому КП(б)У 19 червня 1948 р. // Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України в документах і матеріалах : у 3 т. Київ : Генеза, 1997. Т. 3: (1946–1990).С. 282–283.
13. Доповідна записка МВС УРСР про випуск слухачів курсів перепідготовки Київської офіцерської школи МВС, Одеської Львівської шкіл начальницького складу міліції 9 липня 1948 р.// Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України в документах і матеріалах : у 3 т. Київ : Генеза, 1997. Т. 3: (1946–1990).Т. 3. С. 510.